

Сергій ПИВОВАРОВ, Віталій КАЛІНІЧЕНКО

ПРЕДМЕТИ ОЗБРОЄННЯ ДАЛЬНЬОГО БОЮ З ЧОРНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII ст. (археологічні дослідження 2012 р.)

Анотація

УДК 94(47).03; 904(477); 903.222

Стаття присвячена аналізу предметів озброєння дальнього бою, а саме наконечників стріл, виявлених під час дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. у 2012 р. Автори здійснили їх типологізацію та класифікацію. Виявлені матеріали дозволяють отримати важливі дані з військово-політичної історії Буковини цього періоду та історії зброї взагалі.

Ключові слова: Буковина, Чорнівське городище, стріли, наконечники стріл, типологія.

ПРЕДМЕТЫ ВООРУЖЕНИЯ ДАЛЬНЕГО БОЯ ИЗ ЧЕРНОВСКОГО ГОРОДИЩА ПЕРВОЙ ПОЛ. XIII в. (АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ 2012 г.)

Аннотация УДК 94(47).03; 904(477); 903.222

Статья посвящена анализу наконечников стрел, обнаруженных при исследовании Черновского городища первой половины XIII в. Проведена их типологизация и классификация. Обнаруженные материалы содержат важные сведения о военно-политической истории Буковины этого периода и истории оружия в целом.

Ключевые слова: Буковина, Черновское городище, стрелы, наконечники стрел, типология.

ITEMS OF THE RANGED ARMS FROM CHORNIVKA HILLFORT OF THE FIRST HALF OF 13TH CENTURY (ARCHEOLOGICAL RESEARCH OF 2012)

Abstract UDC 94(47).03; 904(477); 903.222

In article Mr. Vitalii Kalinichenko and Dr. Serhii Pivovarov analyze arrowheads excavated during the investigation of Chornivka hillfort of first half of the XIII century. Authors established typologization and classification of every item. Identified materials provide important data on military and political history of Bukovina during this period and armament in general.

Keywords: Bukovina, Chornivka hillfort, arrows, arrowheads, weapons, typology.

На території межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра однією з найкраще досліджених давньоруських пам'яток є Чорнівське городище, що відоме також в історіографії під назвою «Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст.» [29, с. 180].

Городище виявлене відомим буковинським археологом Б. О. Тимощуком і досліджувалося ним у 1977–1978 рр. Загалом було закладено п'ять розкопів, в яких досліджені декілька оборонних зрубів і три житлово-господарські клі-

ті, з'ясоване їхнє планування, охарактеризований та датований комплекс знахідок. Виявлений науковцем матеріал дозволив визначити тривалість існування городища періодом «близько одного століття», а саме XII – першою половиною XIII ст. Б. О. Тимощук відніс пам'ятку до категорії феодальних замків і визначив її місце в структурі Чорнівського гнізда поселень [34, с. 105-119]. У 1982 р. розвідкові розкопки на городищі проводив М. А. Філіпчук, який розкопав ще два оборонних зруби та декілька пізньосередньовічних поховань [36].

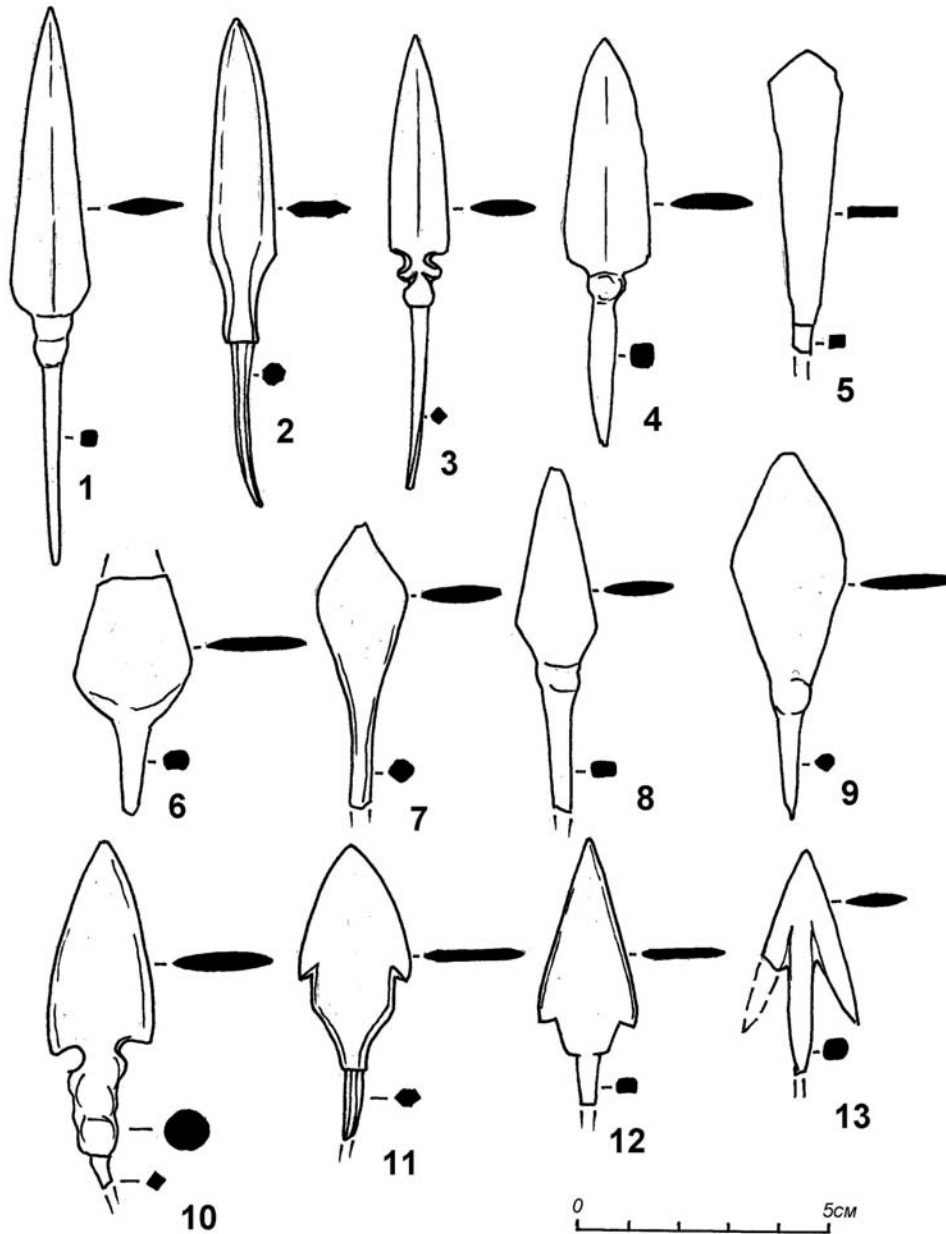

Рис. 1. Типи наконечників стріл з Чорнівського городища XIII ст.

Протягом 1985–1986 рр. археологічні роботи на пам'ятці здійснювала експедиція ЧДУ під керівництвом Л. П. Михайлини. У південній частині городища

був закладений розкоп, який перерізав вал і дозволив виявити рештки оборонного зрубу та житлово-господарської кліти, що до нього прилягала. У північ-

Рис. 2. Наконечники стріл, віднайдені на Чорнівському городищі XIII ст.

ній частині розкопу зафіксовані рештки кам'яного фундаменту від дерев'яної будівлі і розчищена його південно-західна частина. Тоді ж були вивчені три ямних безінвентарних християнських поховання із західною орієнтацією, які перерізали культурні нашарування давньоруського городища. Знайдений матеріал, серед якого і предмети озброєння був датований кінцем XII – першою половиною XIII ст. [23, с. 24-44].

Із 1989 по 1994 р. на пам'ятці проводилися розкопки під керівництвом І. П. Возного, який заявив про дослідження цієї пам'ятки на всій площі [3, с. 233-282; 4, с. 92-101]. З 1999 р. дослідження на пам'ятці проводить С. В. Пивоваров, результатом чого стало значне уточнення планувальної структури городища, а також виявлення досить значної кількості рухомого матеріалу

[29, с. 180-199]. Впродовж досліджень 1999–2012 рр. з'ясувалося, що значна кількість оборонних клітей-зрубів розкопана лише частково, а багато з них не докопані до долівки. Як наслідок, було констатовано наявність на городищі нерозкопаних ділянок. Зі стінок не засипаних розкопів, під валами і між клітьями виглядали великі фрагменти давньоруської та імпортованої кераміки. Зачистка стінок розкопів показала, що разом із фрагментами кераміки тут знаходяться скляні браслети, залізні ножі, наконечники стріл та двоциліндрові замки, а також інші предмети матеріальної та духовної культури. Отже, власне, стає зрозумілим, що городище І. П. Возним було розкопане поспіхом і приховує ще багато цінної інформації [29, с. 181].

Уважне обстеження пам'ятки щодо наявності культурного шару показав-

ло, що на городищі є не розкопані проміжки між клітями. Вони були засипані відвалами, під якими розташовувалися недоторкані шари, окремі з яких мали площу до 6-8 км². У багатьох місцях оборонні зруби були розкопані тільки в центрі, а по боках взагалі не копалися [28, с. 243-255].

З огляду на те, що Чорнівське давньоруське городище є унікальною для регіону пам'яткою, яка містить велику кількість предметів матеріальної та духовної культури місцевого населення, має вузький період функціонування, було вирішено продовжувати його вивчення (фактично докопування) під час лабораторних занять із археології студентами факультету історії, політології та міжнародних відносин ЧНУ ім. Ю. Федьковича. Ці дослідження спорадично проводилися на городищі з 1999 по 2007 рр., 2011 та 2012 рр. [29, с. 182].

Протягом нового періоду розкопок пам'ятки було суттєво уточнене її планування, з'ясована функціональна приналежність окремих споруд, визначене їх датування, виявлені понад 1,5 тисячі індивідуальних знахідок (серед них 3 скарби) і 3 тисячі фрагментів давньоруського посуду (реставровані кілька форм горщиків), уламки візантійських корчаг, полив'яного привізного посуду, а також, що найбільш важливо, досить значна кількість предметів озброєння дальнього і ближнього бою, фрагментів захисного озброєння, кінського спорядження. Результати досліджень городища у 1999–2007 рр. опубліковані С. Пивоваровим у монографії, низці статей і розвідок [28, с. 243-255; 29, с. 180; 30, с. 131-143; 31, с. 9-18].

Знайдений на Чорнівському городищі останніми роками матеріал є настільки вагомим, що потребує в найближчому майбутньому видання спеціального

монографічного дослідження, що суттєво доповнить попередню роботу І. П. Возного і дозволить представити весь комплекс знахідок у повному обсязі.

Археологічні дослідження на Чорнівському городищі проводилися і у 2012 р. Вивчалися недокопані оборонні зруби-кліти та житлово-господарські зруби № 2, 4-5, 7-8, 12-14, 16, 18-21, 23-26, 28-32 (за нумерацією І. Возного), периферія пам'ятки, територія за основними оборонними спорудами. Загалом, під час дослідження городища у 2012 р. були виявлені численні предмети матеріальної культури, керамічний матеріал, предмети побуту, а також духовної культури. Та найбільшу нашу увагу привернули предмети озброєння, а саме наконечники стріл, виявлені на території городища, та за його межами. Тому метою публікації є загальна характеристика та введення до наукового обігу предметів озброєння дальнього бою, виявлених під час досліджень городища у 2012 р., а також здійснення їх типологізації, класифікації та аналізу.

Загалом, на Чорнівському городищі за весь період його вивчення було виявлено близько 200 наконечників стріл різних типів (71 – з розкопок І. Возного та близько 130 – з досліджень С. Пивоварова) [3, с. 233-250; 29, с. 185-187]. У 2012 р. виявлено 13 наконечників стріл (рис. 1). Усі вони є черешковими.

Перший наконечник стріли (рис. 1, 1) віднайдений за територією городища, на схилі пагорба у східній частині, приблизно на рівні клітей № 27-28 (за нумерацією І. Возного). Орієнтований вістрям на південний захід. За типологією А. Медведєва, його слід віднести до типу 61, а саме гостролистих [21, с. 51-52]. Довжина – 10,8 см, довжина пера до упору – 6,2 см, до черешка – 7 см, найбільша ширина пера – 1,7 см,

довжина черешка – 3,8 см, найбільший діаметр упору – 6 мм, діаметр черешка – 5 мм, товщина пера – 4 мм, пропорції пера – 1:5. Маса – 11 г. Наконечник деформований. А. Медведєв вважає, що наконечники даного типу з подібними пропорціями характерні для X–XVI ст. Якщо для північних територій Русі були типовими наконечники без упору, то для південних земель Русі, до котрих належала і територія Пруто-Дністровського межиріччя, характерні наконечники з упором. Загалом, у Східній Європі залізнi гостролистi наконечники з'явилися ще наприкінці I тисячоліття до н.е. і отримали значне поширення у I тисячолітті н.е. у Прикам'ї. У цей період вони мали майже завжди плоский черешок, а від X ст. – круглий і квадратний. Тобто, фактично даний тип був запозичений, модифікований та еволюціонував вже на землях Південної Русі. Спостерігаємо також взаємовпливи півночі та півдня Русі. Фактично, до XIII ст. перо наконечника ставало довшим, а ширина його зменшувалася, що збільшувало його ефективність у пробиванні захисного обладунку [21, с. 52]. Найближчі аналогії даному наконечнику походять зі Старої Рязані [24, с. 147], Княжої Гори [22, с. 71-72], Вишгорода, Новгороду [20, с. 121-191], Старої Ладоги, Новгородка, Колодяжина [37, с. 117].

Наступний наконечник стріли (рис. 1, 2) також був виявлений на пагорбі у східній частині городища. Орієнтований вістрям на південний захід. За А. Медведєвим, він відноситься до типу 38 – кілеподібні, підтип 4 – кілеподібні наконечники витягнутих пропорцій з упором без перехвату [21, с. 46-47]. Параметри наконечника: довжина – 9,9 см, довжина пера до упору – 5 см, довжина між нижньою частиною пера і черешком – 1,8 см, найбільша ширина –

1,3 см, довжина черешка – 3,9 см. Перо наконечника має форму шестикутника і деформоване, як і черешок. Упор – восьмигранний, діаметром – 6 мм, найбільший діаметр черешка – 5 мм, товщина пера – 4 мм, пропорції пера – 1:6, маса – 13 г. Наконечник добре зберігся завдяки окаліні, яка утворилася від перебування наконечника у сильному вогні. А. Медведєв вважає, що даний тип наконечників відноситься до періоду після монгольського нашестя – середина XIII–XIV ст. Не виключено, що цей варіант був занесений на Русь монголами [21, с. 46]. Аналогічні стріли виявлені у Каракорумі – столиці Монголії в XIII–XV ст. [25, с. 217]. Такі наконечники типові для давньоруських городищ, що були знищені монголами. Наконечник з восьмигранним упором є досить рідкісним і прямих аналогій йому не виявлено. Найближчі аналоги наконечнику з Чорнівського городища виявлені у Києві [14, с. 380], Княжій Горі, Дівич-Горі, Райковецькому городищі [6, с. 65], Колодяжині, на городищі Слобідка [27, с. 90], в Городці в шарі першої половини XIII ст., в Ізяславлі.

Третій наконечник стріли (рис. 1, 3) виявлений у оборонній клітці № 27 (за нумерацією І. Возного). Орієнтований вістрям на захід. Наконечник стріли знайдено поруч з бусиною «мінського» типу та скляним браслетом. За типологією А. Медведєва, він відноситься до типу 38 – кілеподібні, підтип 3 [21, с. 46-47]. Параметри наконечника: довжина – 9,1 см, довжина пера до «перевитої шийки» пера – 5 см, до упору – 5,5 см, довжина лівого кінця пера до приупорної зони – 4 мм, ширина – 1,3 см. Черешок деформований, довжиною 3,7 см, діаметр упору – 4,5 мм, товщина пера – 3 мм, найбільший діаметр черешка – 4 мм, пропорції пера – 1:4. Наконеч-

ник є чудовим зброярським виробом. Особливо цінним є збереження двох симетричних завитків, які підтримують упор. Довжина однієї – 3 мм. Загальна маса наконечника становить 7 г. А. Медведєв вважає, що подібні наконечники були поширені у XIII–XIV ст. Наконечники подібного типу виявлені на давньоруських городищах, знищених монголо-татарами, а також в курганах XIII–XIV ст. на Кубані. Найближчий аналог даному наконечнику виявлений у Городці на Волзі [33, с. 87-94].

Інший наконечник (рис. 1, 4) виявлений у оборонній кліті № 13 (за нумерацією І. Возного). Орієнтований вістря на південний захід. За А. Медведєвим, він відноситься до типу 38 – кілеподібні, підтип 4 – кілеподібні наконечники витягнутих пропорцій з упором без перехвату [21, с. 46-47]. Параметри наконечника: довжина – 8,2 см, найбільша ширина – 1,6 см, довжина пера – 4,7 см; довжина до упору – 4,9 см, від лівого кінця пера до приупорної зони – 5 мм, довжина черешка – 3,1 см, найбільший діаметр упору – 4 мм, товщина пера – 4 мм, найбільший діаметр черешка – 5 мм. Черешок має гостре закінчення, діаметром – 2 мм. Пропорції пера – 1:5. Маса наконечника – 8 г. Як було зазначено вище, даний тип наконечників відноситься до середини XIII–XIV ст. Найближчий аналог наконечнику з Чорнівського городища походить з Києва [8, с. 21].

Наступний наконечник стріли (рис. 1, 5) знайдений за територією городища, у північно-західній рівнинній місцевості, що плавно піднімається на південь, на відстані близько 10 м від валу, по лінії оборонної кліті № 4 (за нумерацією І. Возного). Орієнтований вістря на захід. За типологією А. Медведєва, даний наконечник відноситься до типу 67, а са-

ме – зрізні у вигляді вузької витягнутої лопаточки [21, с. 53-54]. Параметри наконечника: довжина – 6,1 см, найбільша ширина – 1,4 см, довжина пера до упору – 5,1 см, перо дещо пошкоджене, найбільший діаметр упору – 6 мм, товщина пера – 2 мм, найбільший діаметр пошкодженого черешка – 5 мм, пропорції пера – 1:5. Загальна маса – 5 г. А. Медведєв вважає, що наконечники подібного типу з'явилися разом з ордами Батия у першій половині XIII ст. [15, с. 51]. У великій кількості вони виявлені на усіх давньоруських пам'ятках південних земель Русі, зруйнованих монголами і взагалі поширені у XIII–XIV ст. по всій території Східної Європи. Це типові монголо-татарські наконечники [25, с. 217]. На північних землях Русі вони зустрічаються рідко. Загалом, наконечник з Чорнівського городища відноситься до різновиду з тупокутним вістря. Найближчі аналогії даному наконечнику виявлені у Княжій Горі [12, с. 137], Ізяславлі, Старій Рязані тощо. Слід зауважити, що наконечники стріл подібного типу досить часто знаходять на Чорнівському городищі [3, с. 233-251].

Шостий наконечник стріли (рис. 1, 6) виявлений у оборонній кліті № 20 (за нумерацією І. Возного). Орієнтований вістря на південний захід. Наконечник пошкоджений та деформований. За типологією А. Медведєва, він відноситься до типу 61, а саме гостролисті [21, с. 51-52]. Параметри наконечника: збережена довжина – 4,7 см, найбільша ширина – 2,2 см, довжина пошкодженого пера – 3,1 см, довжина черешка – 1,8 см, ширина пера на лінії зламу – 1,5 см, довжина від черешка до лівої сторони – 1,2 см, довжина плечика – 2,1 см, довжина нижньої сторони – 1,5 см. Наконечник асиметричний, упор – відсутній, товщина пера – 2 мм, най-

більший діаметр черешка – 4 мм, пропорції пера – 1:4. Загальна маса – 5 г. Як вже відзначено, пропорції пера даного типу наконечників стріл характерні для X–XVI ст. Але досить цікавим є відсутність упору на черешку аналізованого наконечника стріли з Чорнівського городища. А. Медведєв вважає, що наконечники подібного типу без упору для древка були поширені у північних землях Русі, тоді, як вже зазначалося, на південних територіях були поширені з упором [21, с. 51-52]. На нашу думку, наконечник з Чорнівського городища є модифікацією наконечників типу 61, позаяк бічні грані у більшості з них одразу ж переходять у плечики. У наконечника з Чорнівського городища наявний з одного боку – плавний, з іншого – грубий перехід, тим більше, що нижні бічні грані наконечника асиметричні. Прямі аналогії даному наконечнику відсутні. Найближчі аналоги походять з Ярополча Заліського [33, с. 87-94] та Княжої Гори.

Наступний наконечник стріли (рис. 1, 7) знайдений за територією городища, у північно-західній рівнинній місцевості, що плавно піднімається на південь, на відстані близько 15 м від валу, по лінії оборонної кліті № 5 (за нумерацією І. Возного). Орієнтований вістряем на захід. За типологією А. Медведєва, наконечник з Чорнівського городища відноситься до типу 52 – ромбоподібні з прямими сторонами і плечиками та найбільшим розширенням у верхній половині довжини пера, підтип 3, з дещо випуклими сторонами і прямими чи злегка ввігнутими плечиками [21, с. 50-51]. Наконечник деформований. Параметри: довжина – 5,7 см, найбільша ширина – 1,9 см, довжина пера – 4,8 см, довжина лівого плечика – 2,3 см, лівої сторони – 1,7 см, правого плечика

– 2,2 см, правої сторони – 1,7 см, довжина черешка – 2,3 см, перо – асиметричне, найбільший діаметр упору – 6 мм, товщина пера – 3 мм, найбільший діаметр черешка – 5 мм, пропорції пера – 1:3, загальна маса – 5 г. А. Медведєв вважає, що наконечники даного типу були поширені з VIII до XIII ст. включно по всій території Східної Європи, а також в Сибіру, Угорщині, Чехії та Словаччині. Прямі аналогії даному наконечнику відсутні. Найближчі аналоги походять з Ізяславля, Колодяжина та Новгороду [20, с. 121-191].

Восьмий наконечник стріли (рис. 1, 8) виявлений в оборонній кліті № 26 (за нумерацією І. Возного). Орієнтований вістряем на захід. Наконечник деформований. За типологією А. Медведєва, наконечники даного типу відносяться до типу 46, а саме – ромбоподібні новгородського типу [21, с. 49]. Параметри наконечника наступні: довжина – 6,8 см, найбільша ширина – 1,6 см, довжина пера до упору – 4,2 см, до черешка – 5,7 см, ліве плечико – 1,2 см, ліва бічна сторона – 3,1 см, праве плечико – 1 см, права бічна сторона – 3,2 см. Довжина черешка – 2,3 см, товщина пера – 2 мм, найбільший діаметр черешка – 6 мм, пропорції пера – 1:3, загальна маса – 6 г. Характерною особливістю наконечників даного типу є відсутність упору для древка стріли. Не є винятком і наконечник з Чорнівського городища, де упор також відсутній. Як вважає А. Медведєв, наконечники подібного типу з'явилися у Прикарпатті на рубежі нашої ери і широко застосовувалися у північних територіях Північної Європи та Русі до кінця XIII ст. На південних землях Русі трапляються лише поодинокі знахідки, у кочівників – відсутні. Дослідник виділяє кілька підтипів даного типу. Наконечник з Чорнівського городища відноситься до

підтипу з прямими сторонами та розширенням у нижній третині довжини пера [21, с. 49]. Найближчим аналогом наконечнику з Чорнівського городища є екземпляр з Княжої Гори. Інші близькі аналоги даному наконечнику виявлені у Новгороді в шарах Х–ХІІІ ст., Пскові, Старій Ладозі, вятських городищах Ярополчі Заліському, Сарському городищі, Старій Рязані, Дівич-Горі, Пліснеську [9, с. 298-364] тощо.

Дев'ятий наконечник стріли (рис. 1, 9) виявлений у оборонній клітці № 18 (за нумерацією І. Возного). Орієнтований вістряем на захід. За типологією А. Медведєва, він відноситься до типу 52, а саме – ромбоподібні з прямими сторонами і плечиками та найбільшим розширенням у верхній половині довжини пера [21, с. 50-51]. Параметри наконечника: довжина – 7,5 см, найбільша ширина – 2,2 см, довжина пера до упору – 4,8 см, до черешка – 5,5 см, ліве плечико – 2,8 см, ліва сторона – 2,3 см, праве плечико – 2,9 см, права сторона – 2,2 см, довжина черешка – 2 см, найбільший діаметр упору – 6 мм, товщина пера – 3 мм, найбільший діаметр черешка – 4 мм, пропорції пера – 1:4, загальна маса – 6 г. Наконечник стріли з Чорнівського городища відноситься до підтипу 3, а саме – з дещо випуклими сторонами і прямими чи злегка увігнутими плечиками. Як було зазначено раніше, наконечники даного типу були поширені з VIII до XIII ст. включно по всій території Східної Європи, а також в Сибіру, Угорщині, Чехії та Словаччині. Найбільш прямий аналог наконечнику з Чорнівського городища відомий з Мінська, де аналогічний наконечник стріли виявлений в шарі першої половини XIII ст. [10, с. 218-220] Схожі аналогії відомі також з Новгорода, Ізяславля тощо.

Наступний наконечник стріли (рис. 1, 10) виявлений у оборонній клітці № 19 (за нумерацією І. Возного). Орієнтований вістряем на захід. За типологією А. Медведєва, наконечники даного типу відносяться до типу 31, а саме – двошипні з короткими шипами [21, с. 45]. Параметри наконечника з Чорнівського городища: довжина – 7 см, найбільша ширина – 2,1 см, довжина пера – 4,1 см, довжина лівої сторони – 4,3 см, правої сторони – 4,2 см, довжина від лівого кінця шипа до черешка – 1,7 см, правого – 1,6 см, довжина черешка – 2,9 см, найбільший діаметр упору – 5 мм, товщина пера – 6 мм, найбільший діаметр черешка – 7 мм, пропорції пера – 1:4, загальна маса – 12 г. Як вважає А. Медведєв, наконечники даного типу були поширені на Русі лише у другій половині XII – першій половині XIII ст. Знайдені вони переважно на городищах, знищених монголо-татарами. Але цікавим є те, що при розкопках столиці монголів Каракорума С. Кісельовим у 1948-1949 рр. такі стріли не виявлені. Найближчим аналогом наконечнику з Чорнівського городища можемо вважати наконечник, виявлений на Хуторі Половецькому. Відомі близькі аналоги з Пліснеська [19, с. 2-56], Княжої Гори, Вишгорода, Райковецького городища, Ізяславля та ін.

Одинадцятий наконечник стріли (рис. 1, 11) знайдений за територією городища, на схилі пагорба у східній частині, приблизно на рівні клітей № 27–28 (за нумерацією І. Возного). Орієнтований вістряем на південний захід. За типологією А. Медведєва, він відноситься до типу 32, а саме – наконечники з боковими виступами [21, с. 45]. Параметри наконечника з Чорнівського городища: довжина – 5,9 см, найбільша ширина – 2,2 см, довжина пера до шипів – 2,7 см, до приупорної зони – 3,2 см, до

упору – 4,8 см, до черешка – 5 см, довжина черешка – 0,9 см, сторони пера симетричні: довжина від лівого шипа до сторони – 4 мм, від правого – 4 мм, найбільший діаметр упору – 5 мм, товщина пера – 2 мм, найбільший діаметр черешка – 3 мм. Наконечник деформований. Пропорції пера – 1:4. Загальна маса – 7 г. Наконечник добре зберігся завдяки окаліні, яка утворилася від перебування наконечника у сильному вогні. Слід також відзначити майстерність роботи майстра-зброяра. Як вважає А. Медведєв, наконечники даного типу дуже близькі до наконечників типу 31 за формою пера. Вони були поширені в той самий час – від середини XII ст. до монгольського нашествия. Прямі аналогії даному наконечнику відсутні. Найбільш схожі наконечники походять з давньоруських городищ, які були знищені монголами, а саме з Райковецького городища, Княжої Гори, Ізяславля, Дівич Гори, Колодяжина, у Новогрудку наконечники подібного типу трапилися у шарі XII–XIII ст. [7, с. 34].

Наступний наконечник стріли (рис. 1, 12) був також виявлений за територією городища, на схилі пагорба у східній частині, приблизно на рівні кліті № 28 (за нумерацією І. Возного). Орієнтований вістрям на захід. За типологією А. Медведєва, він також відноситься до типу 32 – наконечники з боковими виступами [21, с. 45]. Параметри наконечника з Чорнівського городища: довжина – 5,3 см, найбільша ширина – 2 см, довжина пера до кінця шипів – 3,6 см, до черешка – 4,2 см, черешок пошкоджений, довжиною 1 см, найбільший діаметр упору – 3 мм, товщина пера – 2 мм, найбільший діаметр черешка – 4 мм. Наконечник деформований. Пропорції пера – 1 : 4. загальна маса – 3,8 г. Наконечник добре зберігся завдяки окаліні, яка

утворилася від перебування наконечника у сильному вогні. Значну роль відіграла професійна робота майстра-зброяра при виготовленні бокових плечиків. Безпосередні аналогії даному наконечнику відсутні. Найбільш схожі наконечники походять з давньоруських городищ, знищених монголами, а саме – з Райковецького городища, Княжої Гори, Ізяславля, Дівич Гори, Колодяжина, у Новогрудку наконечники подібного типу трапилися у шарі XII–XIII ст. [7, с. 34].

Останній з виявлених наконечників (рис. 1, 13) був знайдений у оборонній кліті № 5 (за нумерацією І. Возного). Орієнтований вістрям на південний захід. Наконечник дещо пошкоджений. За типологією А. Медведєва, наконечники даного типу відносяться до типу 30, а саме – двошипні з шийкою та упором [21, с. 45]. Параметри наконечника: довжина – 4,5 см, найбільша ширина – 2 см, довжина кінця головки вістря до черешка – 2 см. Черешок пошкоджений, довжиною – 2,5 см. Відламаний один шип, довжина збереженого шипа – 4 мм, цілого шипа – 1,4 см, найбільший діаметр упору – 3 мм, товщина вістря – 3 мм. Загальна маса – 3 г. Як вважає А. Медведєв, наконечники даного типу застосовувалися головним чином на західних землях Русі, особливо у XII – першій половині XIII ст. Найближчі аналогії наконечнику з Чорнівського городища виявлені на городищах: Хотомель, Райковецькому, Колодяжині, Новогрудку, Ізяславлі та Прикам'ї. Даний тип наконечників стріл є досить рідкісним. У зв'язку з цим варто відзначити схожі знахідки з Мінська, де їх виявлено 4 екземпляри [10, с. 313], аналогічні наконечнику з Чорнівського городища. Ще один подібний наконечник знайдено в Новгороді.

За хронологією наконечників стріл з Чорнівського городища, виявлених у

2012 р., більшість визначаються межами побутування та використання XII – першою половиною XIII ст. Отже, у військовій справі землі Прутсько-Дністровського межиріччя йшли тими ж шляхами, що й інші землі Русі. Так, наконечники з городища типів 61, 38 (підтип 3,4), тип 67 відносяться безпосередньо до XIII ст., а тип 67 – зрізні у вигляді вузької витягнутої лопаточки – виникає у першій половині XIII ст. Кінцевий період побутування даного типу – кінець XIV ст. Більшість стріл, виявлених на Чорнівському городищі, знаходять свої аналогії на багатьох городищах, знищених монголо-татарами [21, с. 53-54]. Наконечники стріл типів 52 (підтип 3), тип 46, 61 були поширені в X–XIII ст., і, як свідчать аналогії з інших пам'яток Русі, виходять з житку взагалі якраз саме у XIII ст. Скоріше за все, це пов'язано з удосконалення захисного обладунку воїна, який вони вже не могли пробити. Окремо слід виділити наконечники стріл типів 30, 31 та 32. Період їх побутування досить вузький, а саме – друга половина XII – перша половина XIII ст. Слід відзначити, що двошипні черешкові наконечники стріл є досить рідкісними і трапляються в поодиноких випадках. Декілька екземплярів виявлено в Мінську – прямі аналоги наконечнику з Чорнівського городища – тип 30 [10, с. 218-220]. Відомі вони також і в Новгороді [20, с. 121-191]. Але загалом більшість наконечників стріл хронологічно відносяться до другої половини XII–XIII ст. (табл. 1)

Щодо етнічної приналежності та походження наконечників стріл, то хотілося б зауважити на досить важливу тенденцію. Як відомо, Чорнівське городище було знищене під час одного з набігів монголо-татар. Виявлені наконечники стріл типів 38 (4), 67 – ти-

пові для монгольських воїнів. Стріли типів 31, 32, як вважає А. Медведєв, слід відносити також до монголо-татарських, хоча дане твердження потребує ще детальної перевірки. Вони могли також відноситися і до озброєння місцевого контингенту і бути виробами давньоруського майстра-зброяра. Наконечники стріл типу 52 (підтип 3) були поширені по усій території Східної Європи. Наконечник стріли типу 30 зустрічається тільки на західних територіях Русі, доходячи до північно-західних кордонів. Окремо слід виділити наконечники стріл типів 61 та 46. Географічно вони поширюються насамперед на території північних земель Русі. Як вважає А. Медведєв, для південних територій Русі вони взагалі не характерні й зустрічаються одиницями [21, с. 51-52]. Відтак, Чорнівське городище є досить цікавою пам'яткою військової історії та хронологічним індикатором предметів озброєння дальнього бою для інших територій. Проте знахідки подібного типу на городищі не є поодинокими. Раніше також знаходилися стріли вищезгаданих типів. Але з чим пов'язана досить значна кількість наконечників стріл північного походження, виявлених на території городища? Як було раніше доведено С. Пивоваровим, на городищі, вірогідно, проживала сім'я Андрія Ярославовича, молодшого брата Олександра Невського [29, с. 192]. Саме князя Андрія Ярославовича вважають родоначальником суздальсько – нижньогородських князів. Князь проводив активну політику. У 1240–1241 рр. він був новгородським князем, брав участь у Льодовому побоїщі (1242 р.), від Великого хана він отримав ярлик на Володимир, але на вимогу брата Олександра, який заручився підтримкою хана, в 1252 р. змушений був покинути ве-

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексеев Л. В. Смоленская земля в IX–XIII вв. – М., 1980. – 258 с.
2. Артемьев А. Р. Проблемы выделения монголо – татарского комплекса вооружения среди древнерусских материалов XIII вв. // Восточная Европа в средневековье. – М., 2004. – С. 143-152.
3. Возний І. П. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X–XIV ст. Част. 2. – Чернівці, 2009. – С. 233-282.
4. Його ж. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст. – Чернівці, 1998. – 153 с.
5. Воронин Н. Н. Древнее Гродно // МИА. – 1954. – № 41. – Т. 3. – 233 с.
6. Гончаров В. К. Райковецкое городище. – К., 1950. – 149 с.
7. Гуревич Ф. Д. Древний Новогрудок. – Л., 1981. – 162 с.
8. Довженок В. Й., Гончаров В. К., Юра Р. О. Древньоруське місто Воїнь. – К., 1966. – 146 с.
9. Древняя Русь. Город, замок, село. – М., 1985. – 425 с.
10. Загорюльский Э. М. Возникновение Минска. – Минск, 1982. – 358 с.
11. Зверуго Я. Г. Древний Волковыск. – Минск, 1985. – 139 с.
12. Иванченко Л. І. Давньоруське городище поблизу с. Сахнівка на Росі // Археологія. – 1990. – № 3. – С. 137.
13. Калініченко В. А., Пивоваров С. В. Озброєння слов'яно-руського населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра: історіографічний аспект // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. пр.: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Вип. 583-584. – С. 7-11.
14. Каргер М. К. Древний Киев. Т. 1. – М.-Л., 1958. – 615 с.
15. Карпини Дж. дель Плано. История монголов. – М., 1957. – 336 с.
16. Коробейников А. В., Митюков Н. В. Баллистика стрел по данным археологии: введение в проблемную область. – Ижевск, 2007. – 133 с.
17. Котляр М. Ф. Данило Галицький. – К., 1979. – 186 с.
18. Кривошеев Ю. В. Русь и монголы. – Спб., 2003. – 465 с.
19. Кучера М. П. Древній Пліснеськ // АП УРСР. – 1962. – Т. XII. – С. 2-56.
20. Медведев А. Ф. Оружие Великого Новгорода // МИА. – 1959. – № 65. – С. 12-191.
21. Его же. Ручное метательное оружие (лук, стрелы, самострел) // САИ. – Вып. Е1-36. – М., 1966. – 180 с.
22. Мезенцева Г. Г. Древньоруське місто Родень. Княжа Гора. – К., 1968. – 183 с.
23. Михайлина Л. П., Возний І. П. Археологічні дані про військову справу слов'яно-руського населення Буковини VIII–XIII ст. // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. пр.: Історія. – 1996. – Вип 6-7. – С. 24-44.
24. Монгайт А. Л. Старая Рязань // МИА. – 1955. – № 49. – 225 с.
25. Немеров В. Ф. Воинское снаряжение и оружие монгольского воина XIII–XIV ст. // СА. – 1987. – № 2. – С. 217.
26. Никольская Т. Н. Военное дело в городах земли вятичей (по материалам древнерусского Серенска) // КСИА. – 1974. – Вып. 139. – С. 23-29.
27. Никольская Т. Н. Земля вятичей. К истории населения бассейна Верхней и Средней Оки в IX–XIII вв. – М., 1981. – 296 с.
28. Пивоваров С. В. Археологічне дослідження Чорнівського городища в 1999-2000 рр. // ПССІАЕ. – Чернівці, 2001. – Т.1. – С. 243-255.

29. Пивоваров С. В. Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. // Археологічні студії. – Київ–Чернівці, 2008. – Вип. 3. – С. 180-199.
30. Його ж. Нові знахідки предметів озброєння та спорядження вершника та верхового коня з Чорнівського городища (перша половина XIII ст.) // ПССІАЕ. – Т. 2. – С. 133-141.
31. Пивоваров С. В. Перстені з геральдичними зображеннями з Чорнівського городища // ПССІАЕ. – Чернівці, 2008. – Т.1 (25). – С. 9-18.
32. Пивоваров С. В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.). – Чернівці, 2006. – 236 с.
33. Седова М. В. Предметы вооружения из Ярополч – Залесского // КСИА. – 1971. – Вып. 125. – С. 87-94.
34. Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К., 1982. – 206 с.
35. Федорук А. В., Возний І. П. Вістря стріл X – XIV ст. з території між Верхнім Сіретом та Середнім Дністром // Держава та армія. – 2004. – № 670. – С. 30-39.
36. Філіпчук М. А. Замок біля Чорнівки // Молодий буковинець. – 1983. – 27 лютого.
37. Юра Р. О. Древній Колодяжин // АП УРСР. – 1962. – Т. 12. – С. 117. – Табл. 1, 5.
38. Якубовський В. І. Скарби Болохівської землі. – Кам'янець-Подільський, 2003. – 143 с.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АП УРСР – Археологічні пам'ятки УРСР.

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР.

КСИА – Краткие сообщения Института археологии.

ПССІАЕ – Питання стародавньої та середньовічної археології історії й етнології.

СА – Советская археология.

САИ – Археология СССР. Свод археологических источников.

ЧНУ (ЧДУ) – Чернівецький національний (державний) університет ім. Ю. Федьковича.

Відомості про авторів

Пивоваров Сергій Володимирович, помічник генерального директора Національного заповідника «Киево-Печерська Лавра», доктор історичних наук, професор, м. Київ, Україна.

Калініченко Віталій Андрійович, магістр кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету, м. Чернівці, Україна.

Authors' data

Dr. Serhii Pivovarov, National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve, Kyiv, Ukraine.

Vitalii Kalinichenko, Chernivtsi National University, Chernivtsi, Ukraine.

Сведения об авторах

Пивоваров Сергей Владимирович, помощник генерального директора Национального заповедника «Киево-Печерская Лавра», доктор исторических наук, профессор, г. Киев, Украина.

Калиниченко Виталий Андреевич, магистр кафедры этнологии, античной и средневековой истории Черновицкого национального университета, г. Черновцы, Украина.